

Віктор ГАДЯЦЬКИЙ

ТОТАЛІТАРИЗМ НА РІВНІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО ПОДОЛАННЯ*

В чому сутність і характерні риси авторитарної особистості, тоталітарної людини? Як подолати тоталітарні риси на особистісному рівні? Ці питання тісно пов'язані з науковими та практичними проблемами сучасної освіти, демократизації українського соціуму. Подолання тоталітарних тенденцій на рівні особистості — у доступі до альтернативної інформації, критичному аналізі її, у самовдосконаленні людини в процесі практичної діяльності з удосконалення соціуму.

Проблему авторитарної і тоталітарної особистості вивчали, зокрема, Т.Адорно зі своєю командою («Дослідження авторитарної особистості», 1949 р.) [1], Г.Почепцов «Тоталітарна людина» (1994 р.) [2]. Детально і блискуче дослідив цю проблему С.Г.Кара-Мурза у творі «Маніпуляція свідомістю» [3], проаналізувавши сутність, форми і типи маніпуляцій, міфи суспільної свідомості, роль телебачення в цьому та інше. Адорно виходив з гіпотези про те, що «сам спосіб мислення є виразом прихованих рис індивідуальної структури характеру», в центрі його дослідження — «потенційно фашистський індивід», чия структура робить його таким, що легко піддається антидемократичній пропаганді [1, 15]. Навіть сучасний індивід, тим паче маса, легко піддається такій пропаганді, особливо якщо вона йде від владно-олігархічних ЗМІ і висміює парламент — на це авторитарна особистість легко клює і навпаки, — прихильно ставиться до чиновника, який демонструє брутальне ставлення до правових інститутів.

Друкується у порядку дискусії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Потребує дослідження симптоми неототалітаризму та їх подолання на рівні особистості, роль альтернативності інформації у цьому процесі, єдність самовдосконалення людини і суспільства. *Мета статті* — в аналізі цієї проблеми.

* * *

Причинами тоталітаризму на екзистенційному рівні є і нерозвиненість особистості як гуманної, самопрограмуючої та рефлексуючої, вольової та цілісної, що освоїла людську культуру. Тоталітарна особистість — це людина з нерозвинутим внутрішнім світом і саморефлексією, з відсутньою чи недостатньою самокритичністю, з невмінням адекватно-критично оцінювати навколишній світ і себе в цьому світі; одностороння, одномірна, духовно рахітична особистість, яка не розвинула гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись.

Суспільство, цивілізація, з усіма їх вадами, починаючи від шкідливих звичок, що гублять мільйони людей, і закінчуючи війнами і тоталітарними режимами, вкрай недосконалі, в історичному вимірі знаходяться ще в стані інфантилізму. Обставини тоталітарного суспільства не дають змоги масовій людині всебічно розвинути свої здібності, реалізувати себе. Відсутність цієї самореалізації приводить до депресії, агресії, збочених звичок. Людина тоталітарна не здатна до самопрограмування, програму їй диктує хтось інший: влада, начальник, обставини, інші люди.

Брак альтернативної, всебічної інформації приводить до зашореності як наслідку маніпуляцій, а то й зомбування. Тоталітарна людина знаходиться в вузькому інформаційному полі, її формує однобічна, безальтернативна інформація. Незважаючи на зовнішню різницю інформації з різних телеканалів, вона все ж таки береться з одних джерел, як правило, тих самих інформаційних агентств, перебуває в полі тяжіння невидимого «міністерства правди»; глядачеві пропонується однобічне концептуально-інформаційне меню. Навіть якщо нема якихось явних темників і міністерство інформації, можливо, і не дає прямих вказівок телеканалам, яку інформацію пускати в ефір, але оскільки канали належать різним магнатам-олігархам, які мають близькі соціальні інтереси, то інформація просіюється слухняними редакторами з урахуванням побажань і навіть світосприйняття своїх господарів. В результаті, навіть не змовляючись між собою, різні телекомпанії дають в ефір одну і ту ж, концептуально близьку інформацію з невеликою різницею. І уникають певних тем вони теж не стихійно, а так, що відчувається направляюча рука або схожі інтереси. В інформаційних випусках провідних телеканалів тільки незначні варіації у виборі тем і сюжетів, різниця переважно в акцентах.

Характерним елементом радянського тоталітаризму була напівосвічена людина, що недавно оволоділа грамотою і навчилася читати

«Правду», где нет известий и «Известия», где нет правды». Людина неото-талітарного суспільства, клацаючи пультом телевізора по різних каналах думає, що добре пам'ять в політиці, бо їй здається, що має різнобічну інформацію. Насправді потік повідомлень, що розповсюджується різними каналами, наливається з однієї бочки.

Відсутність альтернативної інформації формує догматизм (який межує з фанатизмом), страх, брак сили волі. Це найважливіші засади то-талітаризму на особистісному рівні, наслідок інформаційних маніпуляцій, перш за все телевізійних. «Справжня і найглибша передумова деспотизму полягає в *ідеї непохибності*, у своєрідній, по суті містичній свідомості володіння абсолютною істиною (...), *деспотизм настільки ж адекватний догматизму, наскільки свобода адекватна критицизму*» [4; 119, 125].

Згадаймо хоча б методи маніпулювання масовою свідомістю в період виборів. Головні підстави результатів виборів відбуваються не на виборчих дільницях і не при підрахунку голосів, а раніше, — тоді, коли людей, наче ковбаси, начиняють зомбуючою політрекламою, яка в сучасному світі називається безневинним словом піар, але це явище краще б назвати старим терміном «гебельсівська пропаганда». На підсвідомість людини діє телереклама кількох перш за все двох основних кандидатів, яка зводиться до примітивних слоганів, які прокричить в ефір істеричний або улесливий голос диктора і, головне, що ця зомбуюча телереклама політ-КІВ якихось ідей повторюється багато разів на день. У багатьох людей телевізор просто не вимикається весь час, коли вони удома. Відсутність альтернативної інформації породжує ілюзію, що ця інформація і є істина в останній інстанції. А тоталітарна людина нездатна до критичної самооцінки, нездатна сама формувати власну позицію, бо вона можлива тільки із зіткнення, альтернативних оцінок інформації, різних точок зору. Рятівною і природною для мислячої людини є звичка запитувати себе знову і знову: а що, як допустити істинність протилежного погляду? Але така настанова для масової свідомості скоріше виняток, ніж правило.

Сучасна людина, здавалося б, має інформацію з багатьох джерел і їй дійсно цілком доступна по-справжньому альтернативна інформація, особливо враховуючи величезну кількість газет, Інтернет і т.д. Але наймогутніша інформаційна зброя знаходиться в руках напівноменклатурно-напівкримінального олігархату, фінансової олігархії і саме вони формують світогляд сучасної людини, який виявляється деформованим у бік інтересів нуворишів, теперішнього пануючого класу. У людини 30-х років виникла ілюзія всезнайства від того, що вона навчилася грамоті, читає газету «Правда» і їй здається, що весь світ перед нею відкрився, все їй зрозуміло, іншої істини немає і навіть бути не може. Сучасній людині, яка дивиться 10 телеканалів, слухає кілька FM-радіостанцій і читає дві бульварні газетки, здається, що вона отримує багату, різнорідну інформацію, але ця інформація уніфікована, вона сформована на базі спільного інтересу пануючого класу, який володіє ЗМІ. Якщо цю інформацію

сприймати некритично, виходить ефект зомбування, маніпулювання масовою свідомістю.

Серед екзистенційних причин тоталітаризму — страх, брак сили волі, втеча від свободи. Як відомо, свобода — це відповідальність і постійна напруга. Свобода виявляється надто важким тягарем. Тоталітаризм — безвідповідальність, ось до нього і тікають, він створює ілюзію звільнення тим, що держава начебто бере відповідальність на себе. Проблема подолання тоталітаризму суспільної свідомості схожа на проблему — як віруючого зробити атеїстом, або атеїста — віруючим. Завжди виникає ситуація на кшталт: ви говорите опоненту про звірства інквізиції, а він вам — що це окремі збочення, перегини та відступи від правильного вчення Христа.

Феномен **страху** заслуговує окремого аналізу. В основі страху — інстинкт самозбереження, але тотальний контроль і насильство роблять страх тотальним. Це давня філософська проблема, як і навіювання міфологічних образів. «Можна припустити, що становлення тоталітарного суспільства і держави проходило за сценарієм сугестивно нав'язаного архетипними образами, аналогічними міфологічному світосприйманню, де суттєву роль грала нумінозна сугестія. Тому вожді таких держав зобов'язані бути носіями сакральних якостей та грати магічну роль» [5, 163]. Це вірне зауваження, а можна додати й протилежне припущення: там, де в соціально-політичних подіях і масових акціях та рухах застосовують методи сугестивного нав'язування масам політичних міфів, а лідери намагаються грати роль магів і месій, — там виникають і розвиваються злоякісні метастази тоталітаризму.

Арендт писала про в'язнів концтаборів, які покійно і мовчки йдуть на смерть, навіть не пробуєючи чинити опір. Це прояв тих же законів соціальної психології, що керують і поведінкою наглядачів та катів, службовців каральної системи. Крім того, це майже метафора проблеми: чи можуть ув'язнені накинутись з насильством на своїх наглядачів-конвоїрів чи катів? Так, вони ризикують стати такими ж самими, якщо нездатні визначити допустиму міру застосування сили, неспроможні удосконалювати систему і самих себе. Сюжет і мораль давньої притчі: той, хто вбиває дракона, сам стає драконом. Щоб реформатори чи революціонери не перетворились у катів, їм треба вбити дракона в собі — жадобу влади. І приручити дракона зовнішнього — зробити соціальну систему збалансованою стримуваннями егоїзму і тиранії, противагами прагненню до узурпації влади та багатства.

Маркс і Енгельс писали, що «революція необхідна не тільки тому, що ніяким іншим шляхом неможливо скинути пануючий клас, а й тому, що клас, який скидає тільки в революції зможе скинути з себе всю стару мерзоту і стати спроможним створити нову основу суспільства» [6; т.3, с.70]. Насправді революція неприйнятна не тільки тому, що це згубний для суспільства шлях, бо кардинальні зміни призводять до протистояння у суспільстві, переривають еволюційний розвиток. А люди не тільки не

скидають з себе старої мерзоти, а й набувають нової в результаті деградації економічного і суспільного життя, деградують у жорсткому протистоянні.

Тоталітарна і неототалітарна міфологія. За всіх спроб позитивного культурологічного тлумачення міфу, тоталітарний міф у пропаганді залишається, по суті, брехнею. Арендт справедливо писала, що ідеально підвладний тоталітарній державі — це той, для якого немає різниці між фактом і фікцією, істиною і брехнею [7, 527]. Це властиво і релігійному мисленню, в тому числі й політичній релігії. Вожді тоталітаризму заразили підвладних...специфічно тоталітарним вірусом. Бо якщо існує така річ, як тоталітарна особистість чи ментальність, то її найхарактерніші риси, безперечно, полягатимуть у надзвичайній пристосовуваності й браку спадкоємності. Тому було б помилкою вважати, що непостійність і забудькуватість мас означають, що вони вилікувалися від тоталітарної мани... » [7, 355].

Відчужена людина, у якій нема жагучого прагнення до істини та свободи, прагне знайти оперття у міфі, а тому стає легкою здобиччю різного роду ловців душ, голосів та грошей. Це наслідок глибокої самотності сучасної людини в середовищі прагматичних комунікацій. Екзистенційна проблема самотності загострюється в комп'ютерну епоху; зв'язки з іншими людьми стають дедалі віртуальнішими, взаємне спілкування з живими людьми витісняється його ерзацем — комп'ютерними іграми, спогляданням телеведучих, політиків, попсових кумирів, голлівудських зірок, які стають ближчими за найближчих родичів та приятелів. Все це поглиблює небезпеку тоталітаризації масової свідомості.

Тоталітарна особистість — це одномірна людина (згадаймо Г.Маркузе). У тоталітарної людини свідомість розірвана, фрагментарна, догматична, «цілісна» у невігластві. Нема інтенсивного розв'язання внутрішніх протиріч, пошуку, духовних метань. Вільна демократична людина розвивається через розв'язання внутрішніх суперечностей. У вільної людини є постійне розв'язання протиріч, внутрішня боротьба, що дає органічну цілісність, а не застиглість. Тоталітарна цілісність — це грубо-примітивна цілісність одноклітинної амеби. Органічна і гармонічна цілісність передрбає автономію елементів, внутрішній розвиток, взаємодію і взаємозбагачення елементів.

Суспільна свідомість неототалітарного суспільства з легкістю приймає цинічні форми відображення дійсності, тим паче, якщо вони підтверджуються знайомими цитатами. Серед них — відомий слоган «первинне накопичення капіталу». Мовляв, хоч нас і обібрали у процесі прихватизації, але що поробиш, — об'єктивний процес, без цього не буде капіталізму; ось докрадуть останнє, то може й нам якусь кістку кинуть. У Маркса — «так зване первинне накопичення капіталу»[6; т.23. с.725], але це уточнення випадає з масової свідомості, та й Маркса майже ніхто не читав, пам'ятають тільки перекручену назву 24-го розділу 1-го тому «Капіталу», яку конспек-

тували з чужих конспектів. А тезу М.Вебера про протестантську етику як основу капіталізму ніхто з нуворишів і не чув. Якби сталася повальна різанина, хтось би згадав заспокійливу для себе цитату Маркса: «Насильство є бабою-пупорізкою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [6; т.23, с.761]. І проковтнули б насильство, як проковтнули обібрання державою та нуворишами переважної більшості людей. До речі, первинне накопичення капіталу ми вже пройшли в епоху кріпосництва та в радянський час. Тоталітарна держава обібрала всіх до нитки, накопичивши величезні багатства. Тепер ці багатства вмить захопили номенклатурні, авантюрні та кримінальні елементи.

Як подолати тоталітарні тенденції на рівні особистості? Проблема має багато аспектів, один з них: доступ до всебічної та альтернативної інформації, критичний аналіз всього і вся. Це проблематично не тільки для людини старого тоталітаризму, а й для сучасності теж. При всіх потенційних можливостях для сучасної особистості доступу до безмежного масиву інформації, переважна більшість людей отримує майже всю інформацію від електронних ЗМІ, формує свій світогляд, політичні оцінки на ґрунті одноманітної інформації, яку вона отримує з телебачення. Людина формується у вузькому діапазоні світоглядних орієнтацій. Це створює основу для неототалітарних тенденцій у соціумі, в індивідуальній та колективній свідомості.

Подолання тоталітаризму як подолання масового психозу.

Як змінити тоталітарну масову свідомість? Треба уникнути більшовицького підходу з привнесенням свідомості ззовні (з боку олігархів та їхніх ідейних зброєносців і західних фондів). Головне — саморозвиток. Масова свідомість помалу долає старі міфи, їй не властиві революційні перевороти, їй потрібна довготривала еволюція. Аналогія з медициною: як вилікувати психічно хвору людину (психосоціально хворе — тоталітарне суспільство). Увага до хворого, терпіння і терпимість, психоаналіз.

Борці з тоталітаризмом повинні бути психоаналітиками і психіатрами. Метод психоаналізу: проаналізувати спокійно і детально причину травми — вона в дитинстві, в розладах фундаментальної сфери; у суспільстві це відносини власності, сформовані на попередніх етапах суспільного розвитку. Для буйного — сорочка: агресивні тоталітарні організації повинні бути приборкані, лідери ізольовані. Це стосується не тільки тоталітарних сект, а й неототалітарних кольорових путчів.

Неврози і психози тоталітарної людини — з несвободи і неможливості себе зреалізувати (чи не це аналог лібідо?). За Фрейдом неврози — від подавлення, пригнічення лібідо. А в суспільстві — від несвободи, нереалізованості, покинутості. Це тема екзистенціалізму, зокрема, Сартра. Конформізм, страх, жорстокість, — подолання цих рис на індивідуальному рівні можуть допомогти і психотехнічні практики — йога, дзен і т.п. Для профілактики масових психозів потрібно створення ситуації відкритості, альтернативності, нормального життєвого рівня, недопущення кри-

зи, масового збідніння, маргіналізації; соціальний аналіз проблем суспільства.

Шокова терапія відкритістю і правдою, «електрошок», на зразок доповіді Хрущова на XX з'їзді про культ, перебудовчої гласності. Люди повинні подивитись у соціальне дзеркало і, злякавшись, відсахнутись від злочинного режиму, побачивши в ньому і себе, своє відображення. На жаль, тепер у значної частини людей здатність до шоку атрофувалась: їм відкривається вся нищість і цинізм політиканів, а вони залишаються у полоні догми про «менше зло».

Тоталітаризм призводить до деградації людини (чи є наслідком її) — від більшовицьких лідерів, котрі зізнавались, що вони іноземні шпигуни і диверсанти, до простих людей, які в часи голодомору доходили до людодіства. Неототалітаризм теж означає деградацію людини, хоча і в інших формах: особливо роз'їдає суспільну мораль тотальна корупційність. Подолання тоталітаризму — це протидія деградації, конформізму, страху людини у тоталітарному суспільстві. Тоталітаризм несе з собою пригнічення особистості, а подолання — пробудження особистості, становлення її. Подолання тоталітаризму в кожній особистості — і в розвитку смаку до самостійного мислення, потреби бути чесним з собою і не лінуватись думати, шукати істину, діяти.

Реальність сьогодення — містечковий неототалітаризм кланових структур. І це актуалізує проблему особистості саме в цих умовах. Проблема особистості в цих умовах набуває тих же обрисів, що і в часи старого тоталітаризму. Бос боїться чесною особистості, бо неототалітарна корпорація побудована на тих же засадах, що й тоталітарна держава XX ст.: беззаконня, порушення прав людини. Коли всі мовчать, одна чесна і небайдужа особистість небезпечна для неототалітарної структури та її начальника. Тоталітарна особистість — це людина тоталітарної секти, де секта — правляча партія, клан, кліка. В неототалітарному суспільстві корпорації перетворюються на своєрідні тоталітарні секти.

Маркузе писав про те, що в наш час революція стає неможливою внаслідок маніпулювання масами. І це маніпулювання масовою підсвідомістю, додає від себе, видається за революцію — як мінімум — революцію в свідомості. Кольорові революції показали, що маніпулювання поглинає термін «революція», використовує його для того, щоб додати значущість перевороту, замаскувати його сутність. Маніпулювання замість революції, воно експлуатує цей термін, виходячи з його позитивного забарвлення у масовій психології, у колективному несвідомому посткомуністичних країн.

Чому люди дозволяють маніпуляторам себе обманувати? Недостатнє внутрішнє прагнення до справедливості, потреби в ній, відсутність жаги до істини. Це формується не тільки соціумом, системою освіти і виховання, але й самою особистістю. Життя «гвинтиків» організоване за законами первісної міфології. Оракул діє магічними словами, які викликають авто-

матичні дії маріонетки. Догматична масова свідомість легко піддається на масову істерію. Тоталітаризм і неототалітаризм — це суспільство догматиків, а отже, й істериків. Диктатура виникає на підставі втоми народу від політики і на ґрунті зайвої політизації мас. Подолання тоталітаризму в собі означає: не бути людиною натовпу, не дозволяти якомусь начальнику, поп- чи політкумиру керувати собою, наче лялькою чи трупом. Вільна особистість відкрита світу, але й має захисну систему збереження своєї ідентичності, особистість, що саморозвивається за власною програмою, здатною до коригувань.

Розглядаючи механізми тоталітаризму на рівні особистісному, екзистенційному і соціальному, варто згадати і працю З.Фрейда «Масова психологія і аналіз людського «я» (1921 р), де він, слідом за Лебоном, який говорив про психічну заразу, цілком небезпідставно вживає термін «психічна інфекція» [8, 35]. Важливість цього терміну можна зрозуміти, бачачи натовпи, що скандують ім'я лідера, фюрера, кандидата в президенти, поп-зірки і таке інше. Натовп знаходиться під гіпнотичним впливом об'єкта поклоніння і самого натовпу. Психічне життя тоталітарних суспільств набуває рис масової патології, на роль диктаторів пробиваються параноїдальні особистості. За Фрейдом, первинний феномен соціальної психології — несвідома ідентифікація груповому лідеру. Індивід може регресувати до інфантилізму, набуваючи рис мазохізму, прагнення розчинитися у натовпі. Ця ідентифікація людини натовпу з вождем чи кумиром може бути схожою на гротескно-парадоксальну ситуацію: «Людоїд своїх ворогів любить так, що «з'їсти хочеться» і він не з'їдає тих, кого з якоїсь причини не може полюбити» [8, 33].

Про подолання тоталітаризму в свідомості доречно згадати афоризм Спенсера: «Нема такої політичної алхімії, за допомогою якої можна було б зі свинцевих інстинктів зробити золоту поведінку». Політичної алхімії і справді нема, але є примітивна тоталітарна політична система, яка розгнужує інстинкти аж до того, що одні громадяни всаджують у потилицю іншим громадянам свинцеві кулі. І є досконаліша демократична система, яка не дає цим інстинктам розгулятися.

Проблема подолання тоталітаризму співпадає з фундаментальною філософською проблемою: чи може людина пізнати і змінити світ. Це проблема подолання несвободи, питання людської діяльності та її наслідків. Як би не хотілось кому тотальних змін, подолання тоталітаризму революційним чином, революція зараз, як і в 30-х роках, нереальна, ще неможливіша ніж тоді, коли люди були у повному відчаї і влада заслуговувала насильницького усунення. Тоді влада утримувалась насильством, тепер — маніпуляціями. Як можлива криза маніпуляцій? Це важливий аспект, бо саме тут можливий прорив і розвиток. Криза маніпуляцій відкриває дорогу до подолання неототалітаризму. Бувають протиріччя, які не знаходять свого розв'язання. Тоді відбувається «вибух всередину» (В.А.Босенко); деструкція, деградація. Оболонку маніпуляції пробити

майже неможливо, бо засоби масової інформації знаходяться під контролем нуворишів. Революція неможлива без організації, а організація — без грошей. Проблема в тому, як оволодіти ЗМІ. Чи можливі радикальні зміни і організація без засобів масової інформації? Сітьові організації на зразок релігійних сект — більш ніж сумнівно. Не революційні, а еволюційні реформи. Вибори, а не барикади, не майдани і не балагани. Але як виграти вибори без грошей, якщо до того ж граєш із шулером?

В тоталітарної особистості нема прагнення до істини і справедливості. Бердяєв вважав, що навпаки — витоки тоталітаризму — у прагненні російської інтелігенції до справедливості, рівності, духу протесту та боротьби, — риси, які, втім, були поєднані з сектантською нетерпимістю, підозрілим ставленням до культурної еліти, доведенням матеріалізму майже до теології [9, 100]. Отже, витоки тоталітаризму — в активності та прагненні до справедливості чи у протилежному — у смиренності та конформізмі? Достоевський у «Легенді про великого Інквізитора» у формі художнього образу пропонує тезу, яку можна витлумачити так: прагнення до свободи приводить до тиранії. То що, корені тоталітаризму — у прагненні до свободи? Ні, не саме прагнення до свободи, а хибні форми його здійснення. Приклад: більшовицька революція та радянський тоталітаризм. Прагнення Америки до свободи не призвело до страшного тоталітаризму тому, що батькам—засновникам Сполучених Штатів, на економічній основі приватної власності, вдалося побудувати збалансовану й урівноважену політичну систему, що не допускає відкритої тиранії.

Треба уважніше проаналізувати аргументи Бердяєва. Духовна ління, відсутність моральних переконань або віри — чи не в цьому справа? «В новому комуністичному типі мотиви сили і влади витіснили старі мотиви правдолюбства і співчутливості» [9, 101]. Де активність і небайдужість особистості нонконформіста перетворюється у фанатизм, активність позитивна у активність негативну? Тоталітаризм — суцільна межова ситуація. Людина опиняється в класичній екстремальній ситуації. Екзистенція — існування — відкривається особистості саме в цій ситуації екстриму і або ламає її, або загартує. Активізм, що нездатний утримати грань між допустимим і недопустимим, що не знає або ігнорує проблему «мета — засоби». Активізм нав'язує дійсності свій ідеал, не задумуючись про наслідки цього нав'язування. Нонконформізм і позитивна активність діє у напрямку розвитку самої дійсності, не гвалтуючи її.

Тоталітаризм спирається на певний тип свідомості та психіки. Проблема в тому, щоб звільнитись від внутрішнього рабства. З приводу знаменитого афоризму Чехова про видавлювання по краплі раба, Євтушенко зауважив, що пора виносити відрами... А Каверін сказав ще влучніше: «Вже можна ходити на двох ногах, а дехто все ще плазує рачки». Між тим, саме на протистоянні реакційній владі, зовнішнім обставинам відбувається розвиток особистості як громадянина, його здібностей та життєвої енергії. Цю проблему ролі в історії звичайної людини на інших істо-

ричних реаліях добре проаналізував теоретик революційного народництва П.Л.Лавров. «Особистість не може інакше розвиватись всебічно, як на критиці реального» [10, 100]. Відповідаючи на вічне ниття скептиків про те, що, мовляв, суспільство не дозріло до змін, що ніхто не здатен діяти, Лавров писав: «Якщо середовище, в якому живе особистість, дозволила розвинути її до критичного ставлення до всього оточуючого, то (...) в ній може розвинути і другий, і третій(.) Краще в ній можливе, і, якщо особистість не бачить цього, значить, вона недостатньо розвинула *сама себе*, а тільки *здається собі* розвинутою» [10, 99]. Лавров ясно і переконливо говорить, на відміну від пізнішої тоталітарної пропаганди, про те, що особисті інтереси не потрібно приносити в жертву суспільним; треба зрозуміти суспільні інтереси як одночасно і особисті, людина «повинна спрямувати свою діяльність на внесення істини і справедливості у суспільні форми, тому що це є не якесь абстрактне прагнення, а найбільшчий її егоїстичний інтерес» [10, 98]. Актуально для мороку тоталітаризму і безвихідності звучать думки старого революційного народника: «Як не тяжко штовхатись між сотнями напівлюдей, щоб знайти з сотні одного-двох доступних пробудженню до життя, знаходити все-таки доводиться (.) Розвинута людина в міру розширення свого розвитку повинна сплатити і значнішу ціну, використану людством на цей розвиток; тому на ній лежить моральний обов'язок обрати таке широке коло суспільної діяльності, яке їй тільки досяжне» [10, 102–103] .

Філософський конформізм.

У Чеслава Мілоша є стаття «Про форми інтелігентського конформізму в умовах тоталітарного режиму». Від себе додаю: є проблема — філософський конформізм в умовах неототалітарного режиму. Приміром, спроба знайти обґрунтування в тезі про неминучість «первинного накопичення капіталу» шахрайського типу для ринкової економіки, прийняття псевдореформ як безальтернативних. Звідси — конформізм і навіть служіння неототалітарному режиму, особливо якщо він прикривається демократичною і національною фразеологією.

Несамостійність, інфантилізм, конформізм несумісні з наукою. Раніше — задравши штани бігли за комсомолом і партією. Тепер комсомольці стали банкірами, а партійці — політиками, тож за ними й біжать. І зараз залишається вічне питання: з ким ви, майстри філософської халтури? Ознакою справжнього філософа завжди був пошук істини, а не конструювання і тиражування міфів. Справжні філософи завжди жили за своїми переконаннями, були незалежними від влади і правителів, мали внутрішню силу протистояти тиранам і настроям юрби. Одностайність філософів може бути тільки тоді, коли вони з однієї стайні. І тепер, у часи кримінального олігархату місія філософа в тому, щоб чесно досліджувати сучасну реальність без ілюзій і фанфаронства, допомагати іншим у пошуку істини. Місія філософа — зривати маски з правителів, робити королів (і королів) голими, знімати з них штучне крашене пір'я. Гегель говорив, що

найганебніше для філософа — відмова від пізнання істини. Але ще ганебніше — конструювання брехні і тиражування міфів на соціальне замовлення олігархату. Філософія і філософи не повинні бути служницею нуворишів, гнути спину чи язика перед заокеанським дядьком, як ще недавно перед московським. До грантів треба ставитись так, як до подачок на виборах: гречку бери, але голосуй по совісті, гни свою лінію; якщо в межах грантового проекту можна дотримуватись своїх переконань — працуй, поки можливо, а як ні — то покинь і будь вільним.

Вчора суспільствознавство було пов'язано марксистськими догмами і контролювалось імперською Москвою. Патбонзи диктували, що досліджувати і викладати, а що ні. Наша соціологія не подолала синдрому неокolonіалізму, тільки й того, що змінився «старший брат». Тепер вона скута західними ліберальними догмами у стилі Бжезинського, які нав'язують нам, наче недоноски, ідеологічний секенд-хенд. Контролює «порядок» у соціальних науках імперський Вашингтон через різні фонди та гранти, диктує нам установки і табу. Як там у старому анекдоті: в ЦК цикають, авЧК чикають. І ці вже цикають і навіть чикають — поки-що тільки критичні статті, а не голови. За деякими даними половина фінансування науки йде не з держбюджету України, а через західні гранти, подачки, наче морквинки перед мордою зашореного осла. Чи може бути вчений-грантожер об'єктивним дослідником? Може, якщо є характер, та й то недовго. А поки що згадуються слова Шолохова на ХХ з'їзді, сказані у відповідь на закиди радянським письменникам, що вони пишуть за вказівкою партії: «Ми пишемо не за вказівкою партії, а за вказівкою власного серця, а наше серце належить партії!» Грантоїди можуть сказати: ми пишемо не за вказівкою Сороса, а за вказівкою власного гаманця, а його наповнення залежить від Сороса. Деякі мислителі, що стали піарщиками, спочатку наймаються до якихось грантодавців, а потім підлаштовують під свій вибір ідейну платформу. «Точка зрення определяется местом сидения».

Тоталітарна держава прагне усіх зробити функціонерами, чиновниками і співучасниками злочинів. Особистість і сама відповідальна за те, щоб поступово і непомітно, під впливом обставин чи ще якось, не стати функціонером-гвинтиком тоталітарної чи неототалітарної машини. За настання тоталітаризму **відповідаю я і система**. Отже, вихід — у самовдосконаленні людини і удосконаленні системи. Проблема відповідальності за настання тоталітаризму співпадає з загальнофілософською проблемою відповідальності за зло у світі. Ця проблема досліджувалась давно, в релігійній філософії, зокрема, глибокі думки висловлював С.Л.Франк: «Справжній сенс питання про «походження» зла є питання про «відповідальність» за нього» [11, 546—547]. «Перехід від деспотії до демократії є не просто зовнішня подія політичної історії; міцно та остаточно такий перехід може здійснитись лише на підставі внутрішньої, духовної еволюції» [4, 127] .

Результати, висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Тоталітарну людину формує антидемократичний соціум і вузькопрямована інформація, що призводить до нерозвиненості особистості як всебічної та цілісної, рефлексуючої та самопрограмуючої, що увібрала в себе культуру. Подолання тоталітарних тенденцій на рівні особистості — у критичному аналізі альтернативної інформації, у пристрасі до істини і доброти. У духовному світі людини, здатної до інтенсивного самовдосконалення, є постійне розв'язання протиріч, внутрішня боротьба, що дає органічну цілісність з достатньою автономією елементів, а не цілісність одноклітинної амеби. Там, де застосовують методи сугестивного нав'язування масам політичних міфів, а лідери намагаються грати роль месій, — там розвиваються злоякісні метастази тоталітаризму. Профілактика масових психозів — створення нормального життєвого рівня, недопущення кризи, масового збідніння, маргіналізації; у ситуації відкритості та свободи. Корені тоталітаризму — не в прагненні до свободи, а у хибних формах його здійснення. За настання тоталітаризму відповідальні як індивід, так і система, отже, вихід — у поєднанні процесу самовдосконалення людини з практичною діяльністю з удосконалення соціуму, або в такому вдосконаленні системи, яке невіддільне від самовдосконалення особистості. Перспективна проблема — конкретизація форм цієї єдності.

Література:

1. Адорно Теодор. Исследование авторитарной личности. — М. : Серебряные нити, 2001.
2. Почепцов Георгий. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии. — К. : Глобус, 1994. — 152 с.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М.: Изд-во Эскимо, 2006. — 864 с.
4. Франк С.Л. Философские предпосылки деспотизма // Вопросы философии, 1992, № 3.
5. Туренко О.С. Страх. Спроба філософського усвідомлення феномена: Монографія. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. — С.163.
6. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. 2-е изд. — М.: Политиздат, 1955-1974.
7. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і літера, 2002.
8. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «я». — В кн.: Зигмунд Фрейд. Избранное. — Книга 1. — М.: Издательство «Московский рабочий», 1990.
9. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990.
10. Лавров П.Л. Исторические письма. — В кн.: Лавров П.Л. Философия и социология. Избр. призыв. В 2-х томах. — Т.2.
11. Франк С.Л. Непостижимое. Сочинения. — М.: Правда, 1990.

***Виктор Гадяцкий.* Тоталитаризм на уровне личности и его преодоление.**

В чем сущность и характерные особенности авторитарной личности, тоталитарного человека? Как преодолеть тоталитарные черты на личностном уровне? Эти вопросы тесно связаны с научными и практическими проблемами современного образования, демократизации украинского социума. Преодоление тоталитарных тенденций на уровне личности — в доступе к альтернативной информации, критическом анализе ее, самосовершенствовании человека в процессе практической деятельности по усовершенствованию социума.

***Victor Hadyatskiy.* Totalitarianism on the Personality's Level and Its Overcoming.**

What are the essence and character peculiarities of the authoritarian human? How to overcome the totalitarian features on the level of the personality? These questions are closely bound with scientific and practical problems of the contemporary education, the tasks of Ukrainian society's democratization. The overcoming of the totalitarian trends on the level of a personality consists in access to the comprehensive, detailed information and its critical analysis, in self-perfection of a person during the practical activity on the perfection of the society.